ІСТОРИЧНА ІСТИНА В ПРОСТОРІ І ЧАСІ

В.М.Ткаченко
(*член-кореспондент НАПН України, радник Президії НАПН України*)

В статье характеризуется методологическая ситуация в современной исторической науке с позиций фрагментарности и конкуренции познавательных парадигм, исследуется плюрализм точек зрения на проблему поиска исторической истины и научной объективности, анализируется осознание фактора времени в истории. Внимание автора привлекло содержание классических и неклассических моделей исторического исследования, постмодернизма, синергетики, «немарковской парадигмы».

The methodological situation in the modern historical science from the positions of the fragmentariness and the competition of the informative paradigms is characterized, the pluralism of the points of the view on the problem of the search of the historical true and the scientific objectivity is investigated, the comprehension of the factor of the time in the history is analyzed in the article. The attention of the author has involved the maintenance of the classical and the nonclassical models of the historical research, the postmodernism, the synergetrics, the «non-markovian paradigms».

Неточно висловлюються про ті часи, коли кажуть:
минуле, сучасне, майбутнє;
а було б точніше, здається, висловлюватися так:
сучасне минулого, сучасне майбутнього.

Августин Блаженний

Наголошуючи на важливості гуманітарних і суспільних наук, зокрема й історичних знань у XXI ст., голова комісії ЮНЕСКО з питань освіти Ж. Делор зазначав: «Наші сучасники потерпають від запаморочення, розриваючись між процесом глобалізації, прояви якого вони спостерігають і часто підтримують, і пошуками своїх коренів, належності до тієї чи іншої спільноти. Освіта має зайнятися цією проблемою, оскільки вона більше, аніж будь-коли, бере участь у процесі зародження нової всесвітньої спільноти. Вона опинилася в самому центрі проблем, пов'язаних із розвитком особистості й різноманітних спільнот. Завдання полягає в тому, щоб надати всім без винятку можливість виявити свої таланти і весь творчий потенціал, що передбачає можливість реалізації кожним особистих планів. Ця мета є домінуючою» (1).

Комісія ЮНЕСКО усвідомлювала, що вирішальна роль освіти в справі розвитку особистості впродовж усього життя не є панацеєю, ключем до вирішення усіх проблем, а лише одним із засобів, який більше за інші сприяє гармонійному й сутнісному розвиткові людини задля подолання злиднів, відторгнення, нерозуміння, пригнічення та воєн. Саме тому комісія виокремила чотири основні компетентнісні принципи освіти, до яких належать: навчитися жити разом; навчитися набувати знань; навчитися працювати; навчитися жити. Навчитися жити разом означає не лише розуміти самих себе, а й поглиблювати знання про інших, їхню історію, традиції та спосіб мислення.

Перелічені принципи надзвичайно актуальні для України, над якою – в процесі переходу від одного порядку до іншого – все ще витає привид хаосу. Ідеться про кризу в її первинному філософському розумінні: як «вирішення», тобто поворотний пункт і вихід із важкого перехідного стану, що виводить систему на новий, вищий ступінь самоорганізації. Ми є свідками суспільної втоми й збайдужіння, з одного боку, і наростання радикальної нетерпимості — з іншого. За цих обставин маємо насамперед

© В.М.Ткаченко, 2011

перейнятися проблемами освіти, того «соціального капіталу», який допоміг би утвердити принципи демократії, особистісної самореалізації та виявлення талантів і творчого потенціалу різних спільнот. Ось чому перегляд засад освіти, зокрема історичних знань, з позицій світоглядних, етичних і культурних аспектів самоорганізації суспільства може дати шанс зрозуміти не тільки іншого, а й увесь світ у його хаотичному русі до єдності. І насамперед потрібно зрозуміти самих себе, докласти «внутрішніх» зусиль, заснованих на знаннях, роздумах, досвіді й самокритиці, збагнути просту істину, що сучасний світ щонайбільше потребує взаєморозуміння, мирних відносин і гармонії.

Звивисті шляхи методології

Нагромадження історичних знань зумовлене як суспільними спонуками, так і власною логікою. XIX ст. — час активного формування національних держав — характеризувалося справжнім культом історії, недарма ж його назвали «століттям істориків». У процесі тодішнього осягнення історичного поступу найважливішим було уявлення про народ, самоорганізований у певний час на певній території «спільністю історичної долі» задля реалізації власних інтересів. Припускалося, що хід історії пояснюється вищою доцільністю, яка, зрештою, виправдовує всі жертви й кожен отримує те, що заслужив.

Тоді ж сформувалася так звана класична модель історичного дослідження, породжена раціоналістичною культурою Відродження, позитивізму й класичної раціональності. Цій моделі притаманний об’єктивістський соціологічний стиль мислення, її предметом виступає наділндивідуальна причинна (каузальна) історична реальність, а дослідницька стратегія в ідеалі спрямована на встановлення причинно-наслідкових зв’язків, історичних закономірностей і реконструкції об’єктивної історичної реальності у вигляді системи емпіричного й теоретичного знання, позбавленого оцінювальних суджень. Принципи класичної моделі історичного дослідження реалізувалися в таких концепціях історії, заснованих на методології однолінійного прогресизму, як теорія суспільно-економічних формацій, теорія постіндустріального суспільства, стадіальна теорія цивілізацій, теорія модернізації.

На межі XIX–XX ст. зародилася так звана некласична модель історичного дослідження. Намагаючись утекти від «жаху історії», який, по суті, знімав питання про історичну відповідальність людини за все, що відбувається навколо, XX ст. висунуло ідею антропологізації історії. Історичний процес почали вважати проявом самореалізації свободи людини. Стверджувалося, що «тканина» історії утворюється креативними відповідями людини на безвихідні, з погляду минулого досвіду, ситуації. Саморозвиток і самоцінність людини стали проголошуватися мірилом прогресу як наскрізного смислу історії. Некласична модель утворилася в річищі культури «благоговіння перед життям», антипозитивізму й некласичної раціональності. У її рамках сформувався оцінювальний (аксіологічний) стиль мислення, де предметом дослідження стала індивідуальна й унікальна історична реальність. Упродовж XX ст. у традиції некласичної моделі історичного дослідження розвивалися такі наукові напрями, як «історія локальних цивілізацій», «історія повсякденності», «історія ментальностей» і «мікроісторія».

Паралельно з некласичною моделлю на розвиток історичної науки XX ст. вплинув так званий постмодернізм. Основою пізнавальних претензій постмодернізму є уявлення про те, що світ історичного знання існує лише в інтерпретаціях, і тільки завдяки їм. Цим пояснюється й підвищена увага до ще одного значення терміна «історія» — оповідь (наратив). Уже в 70-і роки XX ст. ця проблема стала об’єктом прискіпливого розгляду науковцями, які несподівано «відкрили» для себе, що посередником між минулим та істориком, котрий його досліджує, є не що інше, як мовні тексти. Усе, що було до появи письма, належить до передісторії. Отже, логіка й технологія викладу історії зводиться до

аналізу різноманітних оповідей про минуле, успадкованих від предків, а результати наших досліджень є такими самими оповідями. Тобто наші знання про минуле — це опис послідовності подій (наративів), складений на основі інших описів.

Основною рисою постмодернізму стає пріоритет мови над досвідом. У постмодерністській парадигмі знання розглядається не як «відображення історичної реальності», а як суб'єктивне поєднання інтересів і стереотипів сприйняття самого дослідника. Загалом постмодерністська модель історичного пізнання, на нашу думку, не може за великим рахунком вважатися сферою науки, оскільки відкидає будь-які атрибутивні ознаки наукового дослідження. Утверджуючи апологію дезінтеграції й локалізації, постмодернізм став свого роду «поминками» історичного дискурсу часів Просвітництва, антитезою інтеграції й глобалізації. Постмодернізм посягнув на соціальний статус історичної науки, звівши її мало не до «красного письменства».

Наприкінці XX ст. почала формуватися нова — неокласична — модель історичного дослідження. Одна з причин її появи — ті потрясіння чи не найкривавішого в історії людства XX ст., які «зруйнували» основоположну тезу про смислову єдність історії. Глобальна екологічна криза продемонструвала сумнівність ідеології прогресу як сенсу історії, заснованої на протиставленні природи й людської історії. Почала проглядатися тенденція переходу від «всесвітньої» до «глобальної» історії, яка закликає до розширеного розуміння історичної реальності й поєднання ідеї планетарної єдності людства з визнанням самобутності локальних соціоприродних систем. Та поки цього не відбулося, ідея історії все ще залишається одним із найзагадковіших і найсуперечливіших «продуктів» людського розуму.

Неокласична модель намагається заповнити цю лакуну. Вона формується в річищі неоглобалізму, у рамках «нової світоцілісності», постнекласичної раціональності: її підгрунтям є синтез пізнавальних практик, методологія нового універсалізму, а також теорії, які утверджують позитивний зв'язок між процесом глобалізації і культурним розмаїттям світу. Представники неокласичної моделі історичного дослідження піддають критиці насамперед постмодернізм, а разом із ним і всю попередню історіографію за методологічну однобічність. Варто наголосити на тому, що формування неокласичної моделі історичного дослідження супроводжується переходом від «одновимірних» інтерпретацій історії до «багатовимірних» на основі синтезу позитивних пізнавальних настанов як класичної, так і некласичної моделей історичного дослідження, більше того — навіть з урахуванням усього пізнавально цінного, що міститься й у постмодернізмі. Відомий французький філософ П. Рікер уважав, що в XX ст. відбулися певні зрушення в розумінні історичного знання: «...історію подій замінила історія інтерпретацій». Отже, традиційно приписувана історикам роль постачальників об'єктивних наукових знань, як і сама можливість адекватного осягнення минулого, була поставлена під сумнів. Дедалі частіше висловлюються думки про те, що історію потрібно кваліфікувати не як галузь наукових знань, а як мистецтво чи красне письменство (2).

Так сталося, що розвиток історичного пізнання в XIX–XX ст. супроводжувався не поступовим накопиченням наукових знань (кумулятивна теорія), не «зміною парадигм» (теорія наукових революцій), а пізнавальними проривами в рамках описаних вище моделей історичного дослідження, за умов збереження їх методологічного потенціалу (3). Саме тому розвиток історичного пізнання відбувався на тлі гострої конкуренції різних моделей історичного дослідження, що супроводжувалося періодичними вибухами полеміки й дослідницького ригоризму. Відлунням цього стала й дискусія між українськими істориками, спричинена Українським інститутом національної пам'яті (4; 5, 16; 6, 14).

Ми вважаємо, що на сьогодні жодна з моделей не перемогла остаточно, натомість панує своєрідний методологічний плюралізм, коли різноманітні моделі формують

своєрідний конкурентний простір. І саме цим пояснюються об'єктивні труднощі процесу знаходження консолідованого консенсусу хоча б у межах групи провідних науковців для написання навчальних підручників. Сталося так, що історична наука перетворилася на «мультипарадигмальну дисципліну», на дослідницьке поле для найрізноманітніших суджень і інтелектуальних «мовних ігор», унаслідок чого історична реальність розчинилася у множинності теоретичних конструктів і концептів, змістових наповнень і метафоричних значень.

Звісно, констатація цього не означає чергового оплакування «гіркої долі України», бо така ж ситуація склалася й у світовій історичній науці. А втім, професіональні історики якось знаходять вихід на шляхах методологічного синтезу різноманітних дослідницьких практик, які нині існують у сучасній історичній науці. Хотілося б вірити, що українські історики зрештою вироблять консолідовану думку щодо подій вітчизняної історії.

Звертаючись до історичних творів, а надто сучасної історичної публіцистики, ми завжди вражалися мотивами «суду над минулим». Дослідники часто висловлюють жаль із приводу того, що певні історичні можливості не були своєчасно помічені сучасниками й неправильно реалізовані, унаслідок чого історичні події звершилися не так, як потрібно. Звідси й апеляція до моральних чи етичних принципів, до висловлення жалю з приводу «втрачених можливостей» і «загублених шляхів», «не проведених реформ» і «не вжитих завчасно заходів». На нашу думку, це свідчить швидше про літературно-моралістичний, аніж історичний підхід до аналізу суспільних явищ. Тоді як завданням фахового історика є не моралізування, а з'ясування й пояснення причин, які завадили реалізації тих чи інших можливостей.

Особливо непокоять пошуки винного, наприклад, за періоди Руїни, визвольних змагань 1917–1920 рр. чи нинішньої кризи в країні. Складається враження, що мало хто зважає на появу в 70-і роки XX ст. у методології досліджень такої галузі, як синергетика, що вивчає явища в процесі їх самоорганізації в складних й динамічних нелінійних системах. Саме за допомогою синергетики сучасні дослідники намагаються подолати методологічні труднощі, які виникають при вивченні «крутих поворотів історії». Синергетика як нове світобачення тісно пов'язана з уявленням про єдність світу, про спорідненість живого і неживого, природного й людського, вселенського і мікроскопічного. За її основу взято ідею внутрішнього зв'язку «всього з усім», вона стирає грань між природою і суспільством, уважаючи їх складовими одного генотипу — складної системи. У цьому розумінні синергетика намагається подолати «обмеженість» дисциплінарного розчленування єдиного знання про світ і процеси самоорганізації.

Зосереджуючи увагу переважно на політичних процесах і характеристиках дійових осіб, ми часто забуваємо, що атрибутом складної нелінійної системи виступає емерджентність, коли властивості системи в цілому не можна звести до властивостей її підсистем і елементів. У цьому плані синергетичний стиль мислення забороняє історикові виводити властивості суспільства як системи зі специфічних властивостей її економічної, соціальної і політичної підсистем, а властивості наднидивідуальної історичної реальності — з властивостей індивідів чи особливостей їх локальної взаємодії. Часто не враховують того, що існують обставини, коли на чолі певного руху опинився лідер, який не відповідав ситуації (або ж група лідерів не досягла порозуміння) і не спроможний зарадити справі. Синергетика наголошує на тому, що еволюція суспільства — ритмічний процес, за основу якого взято перехід від нестійкого стану системи (хаосу) до відносно стійкого (порядку) і навпаки. Саме тому кризу й сталість потрібно розглядати як природно-історичний стан суспільства, а періоди «застою», «спаду» чи «підйому» не лише як наслідок керівництва, а як вияв самоорганізації соціальних систем у процесі їх еволюційного розвитку.

Складні системи — нелінійні. Їх особливістю є те, що однакове нарощування зовнішніх дій на систему може викликати різну реакцію. Процес керування складними системами неоднозначний: незначні зовнішні дії на систему можуть несподівано спричинити великі наслідки, тоді як потужні дії можуть виявитися в управлінському плані нікчемними. Знання цього ефекту допомагає науковцю зрозуміти, чому, наприклад, деякі реформи не приводили до бажаного результату, незважаючи на значні затрати, і, навпаки, незначні, здавалося б, події мали подеколи катастрофічні наслідки. Тоді зрозумілою стає й ситуація хаосу, або в контексті історичної науки «криза», коли перестають нормально функціонувати як блок керування, так і суспільна свідомість. У стані хаосу в суспільстві виникають альтернативні ситуації, що уможливлюють різні варіанти його подальшого розвитку. Суспільство досягає точки біфуркації, що містить цілий спектр вірогідних форм самоорганізації, які визначаються лише внутрішніми властивостями суспільного середовища загалом.

Однак у цьому «підвішеному» стані біфуркації незначні зовнішні дії (навіть випадковості) можуть суттєво вплинути на «вибір» варіантів цього розвитку, адже «біфуркація — це стан системи, коли її «траєкторія» може розгалужуватися і вибір нового русла еволюційного розвитку стає неоднозначним, коли спадковість, тобто залежність нинішнього і майбутнього від минулого майже зникає — багато хто говорить, що в такій ситуації відбувається втрата системної пам’яті» (7, 30).

Проте цей процес розсіювання енергії упорядкованого стану в енергію невпорядкованого процесу в синергетиці розглядається не як «зло» і руйнівний чинник, а як важлива властивість самоорганізації, необхідна для виходу в «детермінований хаос» чи кризу, що є конструктивним «почином» для подальшого розвитку суспільства як складної системи.

Визначальна риса синергетики полягає в тому, що суспільні, зокрема історичні знання, широко запозичують результати досліджень інших наук — фізики, біології та ін. Сучасні дослідники порушують питання про уніфікацію наукового знання, про необхідність стирання межі між соціальними й природничими науками (як, наприклад, стерлися межі між хімією й біологією), оскільки наше розуміння навколишнього світу і самих себе визначається людською природою, що розвивається в постійній взаємодії генів і культури (8).

Зокрема, велика увага приділяється проблемі «довгих хвиль» в історії, її циклам і ритмам. У контексті «довгих хвиль» учення про буття виявляється двоскладовим: початковими виступають людські цілі, мотиви, інтереси, цінності, які накладаються на об’єктивні (з власними циклами і ритмами) умови життєдіяльності. У силу цього історичні події багатопричинні: вони породжені й людським чинником, і об’єктивними залежностями. Фазові переходи в історії передбачають також історичну мінливість (розвиток) та історичну стійкість (збереження). Отже, йдеться про два типи фазових переходів: по-перше, соціальні мутації — фаза виділення громадянської енергії й насильницьких катастрофічних змін форм існування під прапором революцій; по-друге, фаза соціальних трансформацій шляхом ненасильницьких перетворень за рахунок оздоровлювальних акцій і різноманітних реформ, які урівноважують співвідношення сил у суспільстві. І революційні, й еволюційні фази в суспільному процесі є рівноправними, жодна з них не заслуговує ні похвали, ні осуду, так само як і персоналії, що їх уособлюють.

У сучасних дослідженнях проблема «довгих хвиль» (циклів і ритмів) в історії вписується в так звану «немарківську парадигму», яку вважають основою однієї з наукових картин світу. У ХХ ст. під впливом насамперед фізики склалася наукова картина світу, основу якої становили «марківські процеси» — випадкові процеси без наслідків, для яких подальша еволюція системи не пов’язана з її станом у минулому, бо

все залежить виключно від сучасної ситуації. Нині під впливом біології уявлення про картину світу знайшло своє відображення в рамках «немарківської парадигми», що описує процеси, яким притаманна пам'ять. Так, у біологічних і соціальних явищах роль пам'яті дуже важлива, адже саме вона безпосередньо впливає на вибір шляху розвитку. Щодо історії це означає, що пам'ять про минуле (соціальна інформація, зафіксована в певних структурах) обумовлює не лише нинішній стан соціальної системи, а й картину її поведінки в майбутньому. Отже, наше майбутнє коріниться в нашому минулому, принаймні тому, що закарбувалося в соціальній пам'яті народу. Звідси — надзвичайна відповідальність істориків за кожне мовлене слово, за те, як репрезентоване наше минуле в дні сьогоднішньому.

У сучасних дослідженнях висловлюються думки про суспільство як про квазірівноважну систему, котра є величезною сукупністю структурних ритмів, обумовлених зворотним характером зміни системи, що визначається залежністю від минулого, від пам'яті. Саме тому вивчення минулого, спрямоване на встановлення в ньому різноманітних ритмів (історичних циклів), дає змогу пояснити й передбачити актуальну й майбутню поведінку соціальних систем.

Потрібно пам'ятати, що з позицій «немарківської парадигми» наступні фази історичних циклів не є точним повторенням попередніх і можуть неабияк відрізнятися від того, що було в минулому, водночас і поступальний рух суспільства далебі не є найвірогіднішим. Деякі дослідники, наприклад, не виключають навіть сценарій поступового повернення від сучасного ліберально-демократичного суспільства до рабовласницького, але, певна річ, у видозміненій формі: якщо в давнину застосовувалися фізичні форми поневолення, то в майбутньому значно ефективнішою формою може виявитися безпосередній вплив на свідомість задля маніпулювання людьми. Ніхто, напевно, не знає, як буде з рабовласництвом, однак поведінка нинішніх олігархів в Україні надто вже нагадує поведінку козацької старшини XVII–XVIII ст., що разом з іншими чинниками призвело до перетворення Гетьманщини на губернії Російської імперії.

Розглядаючи суспільство як складну систему, синергетика разом з тим не ототожнює механізми природної й соціальної еволюції. Соціальна реальність є креативним світом з неповною інформацією й мінливими цінностями, тим світом, у якому майбутнє може бути представлене в багатьох варіантах. При цьому важлива роль належить культивованим у суспільстві соціальним цінностям, які є своєрідними духовними кодами життєдіяльності, що використовуються людьми, аби утримати соціальну систему на певній лінії розвитку, яка була обрана історією.

Про історичну «істину»

Дискусії щодо історичної тематики тривають в Україні, як правило, під прапором «з'ясування історичної істини». Постмодерністи, епатуючи академічне середовище й привертаючи до себе увагу громадськості, намагаються зобразити історичну реальність як суб'єктивну презентацію сучасності й проголошують принцип історизму віджилим.

Представники класичного історизму навпаки вважають історичну реальність тим, що «відбувалося насправді», а тому історик повинен нібито не виходити за межі досліджуваної історії й інтерпретувати минуле за його власними критеріями. Разом з тим неокласики, визнаючи незалежність минулого й поважаючи його, переконані, що спроби говорити голосом минулого, як того вимагає класична наука, не витримують перевірки практикою історичного дослідження. В їхніх аргументах є резон: нашому сучасникові вже не вдасться відчути пульс певного моменту історії так, як відчували його люди того часу. Адже ми знаємо, що сталося потім, і наша оцінка тієї чи іншої події неминуче відображає ці знання. Так само з позиції сьогодення ми можемо судити й про

передумови, що спричинили певний результат, про які сучасники тих подій навіть і не здогадувалися.

Дослідник не може повністю відсторонитися від сучасності й діяти за принципом «історія заради самої історії». Практичне застосування історичних знань у навчальному процесі потребує відповіді на ті запитання, які хвилюють наших сучасників, і на які вони сподіваються отримати відповідь «тут і тепер». Тому й історик із безкінечного обсягу свідчень минулого з повним правом обирає коло певних проблем і періодів, які, на його думку, є актуальними й заслуговують на розгляд. А те, що цікаві з погляду сьогодення історичні проблеми найуразливіші для втручання з боку ідеологів і політиків, є лише спонукою для фахових істориків підвищити свою громадянську відповідальність за промовлене слово історичної правди.

Неокласики не відкидають принцип об'єктивізму, а лише претендують на нове розуміння історичної об'єктивності — діалог між дослідником-суб'єктом і досліджуваним предметом. Запорукою об'єктивності не може бути «нейтральність суб'єкта», оскільки ще нікому не вдавалося позбутися системи уявлень і цінностей власної свідомості. Саме тому історичне знання завжди є суб'єктивним відображенням епохи й індивідуальної культури дослідника. При підготовці підручника, який мав би містити консолідоване знання, у кожному тексті назавжди залишиться відбиток авторського бачення. Разом із тим автор підручника має чітко відрізняти минуле, що відбулося й змінило світ, від минулого як чинника, присутнього в нашому сьогоденні завдяки історичній пам'яті — своєрідному відбитку, котрий залишився в суспільній пам'яті після змін. Саме таке «сучасне минуле» й використовують для конструювання історичної перспективи та ретроспективи, тобто загальної картини історії.

Отже, завдяки діалогу між істориком і досліджуваною історичною реальністю формується історичний дискурс, у якому взаємодіють судження та висловлювання історика, з одного боку, й історична реальність — з іншого. Проблеми «історичної істини» і наукової об'єктивності набувають етичного забарвлення, а «етичною сутністю» професії історика стає переконання в тому, що його страдницький труд донесе до читача автентичну інформацію про минулі часи. Прагнення до об'єктивності й адекватності в зображенні минулого покладає велику відповідальність на фахового історика, який свідомий того, що викривлене тлумачення минулого може травмувати майбутнє — зробить його неістинним. Він розуміє, що істина минулого, утрачена на сьогодні, не зможе перейти в майбутнє, зберегтися для прийдешніх поколінь.

Сучасне трактування неокласиками принципу об'єктивізму через діалог між істориком (суб'єктом) і досліджуваною історичною реальністю (об'єктом) дає можливість зрозуміти не лише те, чому в історичній науці постійно конкурують різні погляди й підходи, а й чому кожне покоління «переписує історію». Звинувачення з боку політичних пропагандистів у «переписуванні історії» є безпідставними, вони ігнорують своєрідність історичного пізнання. Погляд на події минулого з віддаленої історичної дистанції дає змогу побачити нові зв'язки, яких не можна було помітити з ближчої відстані, з'ясувати нові відносини між подіями. До того ж зміна загальних уявлень про людину й суспільство спонукає нас по-іншому поглянути й оцінити значення тих чи інших фактів минулого, побачити в минулому те, чого не помітили наші попередники.

Тому «переписування історії» є нормальною практикою, яка задовольняє потребу кожного нового покоління вести діалог з минулим по-своєму, у термінах і поняттях, які є значущими саме для цього покоління, «при цьому від історика — кваліфікованого дослідника — не вимагається бути імперсональним пошукачем істини, який не бере до уваги себе, свій характер, свою національність, стать тощо. Усвідомлення одного цього — уже революція. Прагнення до наукової нейтральності й об'єктивності не повинно набувати форми релігії, а значить, і нового абсолютизму» (9, 432). Коли йдеться про

підручник для школярів, історики часто вдаються до такої форми оповіді, як історичний наратив. За його допомогою вони намагаються досягти ефекту безпосередньої присутності, відтворюючи через метафору духовну атмосферу й розставляючи історичні декорації. Звісно, історичний наратив може слугувати й свого роду розвагою, адже здатен тримати читача в напруженні й викликати сильні емоції. Наратив є важливим методом педагога, коли він викладає матеріал так, щоб учень нібито ставав учасником подій чи принаймні активним спостерігачем.

У дослідницькому процесі ніхто не може претендувати на формулювання «істини в останній інстанції». Наука, яка відображає об'єкт, створюючи ідеальні понятійні системи, має власну логіку побудови. Ця логіка відрізняється від досліджуваних об'єктів, саме це й визначає межі адекватності теоретичної моделі щодо свого об'єкта. Наявність теоретичного плюралізму в сучасній історичній науці обумовлена тим, що теорії – це різні інтерпретації історичних фактів. Кожна з них є реконструкцією й поясненням певної сукупності історичних фактів, і може суперечити іншим реконструкціям, а тому не спроможна претендувати на статус наукової істини за аналогією з математизованими природничими теоріями. У цьому контексті історія є наукою, хоча й відрізняється від природничих або точних наук. Її своєрідність полягає в тому, що тільки сумарна сукупність реконструкцій, які, з одного боку, відтворюють щоразу широкоформатнішу картину історичного минулого, а з іншого боку, включають це минуле в контекст проблем і дискусій дня нинішнього — саме вона може претендувати на статус історичної істини.

Нині і в наукових виданнях, і в ЗМІ трапляються справжні «штормові попередження». Звідусіль лунають застереження щодо неминучого лиха — деформованої свідомості підростаючого покоління через неправильне викладання історії в школі та неправильну методологію написання шкільних посібників. Ми переконані, що не варто звинувачувати тільки вчителів чи авторів підручників, яким просто не під силу методами дидактики нівелювати кризові настрої в середовищі дітей та підлітків, оскільки світогляд дитини формується насамперед обтяженими проблемами нашого щоденного життя. І знову хочеться апелювати до авторитету Ж. Делора: «З педагога багато запитують, часом навіть забагато, від нього вимагають виправити недоліки інших установ, які теж займаються питаннями освіти й професійної підготовки молоді. Від нього вимагають багато, тоді як зовнішній світ дедалі більшою мірою проникає в школу, зокрема через засоби інформації та комунікації» (1).

Як засвідчили соціологічні дослідження Київського інституту проблем управління ім. Горшеніна, проведені влітку 2007 р. методом контент-аналізу вільного твору на тему «В якій країні я живу», загалом діти налаштовані патріотично. Коли ж ішлося про українську політику, відразу давався взнаки брак оптимізму: «У Києві революція, бандити борються за перемогу. А порядку немає» (Катерина З., 5 кл.); «Я живу в прекрасній країні Україні. Але в нас відбувається війна у Верховній Раді…» (Віталій Л., 5 кл.); «Мої батьки з дитинства привчили мене поважати рідний край, у якому я все своє життя буду рости, буду заробляти якісь копійки на хліб…» (Катерина Д., 6 кл.). Висновок дослідників — діти «перегодовані» політикою, їхня психіка «відторгає» світ, де політизація переходить усі розумні межі (10, 1).

Звісно, це не знімає відповідальності з авторів шкільних підручників за якість навчального продукту. Однак автор навчального посібника чи підручника сам стає заручником ситуації, що склалася в царині історичних досліджень, насамперед у площині методології. Аби дискусія щодо шкільного підручника набула фундаментального характеру, потрібно зосередити увагу на методології, бо обговорення окремих випадків позбавляє діалог сутнісної основи й переводить його в площину прикладів, які самі нічого не стверджують і не заперечують.

Як відомо, криза методології у вітчизняній історичній науці виявила себе ще в 70-і роки XX ст., коли почала визрівати думка про те, що історична наука, перетворившись на ілюстративний матеріал історичного матеріалізму, ще не виходить на потрібний рівень теоретичних узагальнень, а сам методологічний потенціал «марксистсько-ленінського розуміння історії» вже не може претендувати на теорію, яка пояснює «усім і все». Проте відмова марксизмові в «теоретичній універсальності» не привела автоматично до появи нової методології. Більше того, методологічна ситуація в сучасній історичній науці характеризується фрагментарністю й розірваністю. Конкурування безлічі пізнавальних парадигм, можливо, колись і приведе академічну науку до нових дослідницьких звершень, однак для шкільного підручника історії створює досить дискомфортну ситуацію. Не будемо говорити про європейську науку загалом, але у вітчизняних дослідженнях ми навряд чи досягли методологічного плюралізму. Швидше спостерігається відхід від «методологічного монізму» до «плюралістично дискретного монізму», який набув форми інтелектуального сепаратизму окремих авторів чи груп авторів з непевними світоглядними засадами.

З одного боку, в історичній науці достатньо сильні позиції утримують представники моністичної інтерпретації історичної реальності, які визнають можливість отримання такого історичного знання, яке б повністю відповідало досліджуваній історичній реальності й забезпечувало тим самим однозначність змісту «об'єктивно істинного знання». Це породжує в наукових колективах упевненість у можливості побудови єдино правильної історичної теорії, чиї б доказові аргументи були остаточними й беззаперечними. За моністичної інтерпретації історії її можливості абсолютизуються, тоді як усі інші способи коментування вважаються обмеженими й неправдивими. Не впадаючи в полемічний раж, треба визнати, що за допомогою моністичних інтерпретацій історії було досягнуто значних успіхів в історичному пізнанні.

З іншого боку, прибічники плюралістичної інтерпретації історії (їхні позиції у вітчизняній науці ще не досить ґрунтовно представлені, хоча й епатажно задекларовані) сповідують принцип, що історія може сприйматись у багатьох варіантах. При цьому дослідник має право переходити від одного типу інтерпретації до іншого, змінюючи методологічні позиції залежно від специфіки досліджуваної сфери. Принцип плюралістичної інтерпретації відштовхується від концепції «багатошаровості соціальної реальності» й «багатолінійності соціального розвитку». Ця багатошаровість соціальної реальності пов'язана з тим, що кожний новий стан суспільства зберігає так чи інакше попередній стан зі специфічними інтересами, ціннісними настановами й рядами символів. Оскільки соціальна реальність поєднує різноманітні смисли, то й суб'єкт у своїй діяльності апелює до різних смислів і наповнює дійсність як своїм розумінням лінії розвитку суспільства, так і своїми діями. Таким способом знаходить своє втілення багатомірність історичного процесу як комплексного, що відображає багатошаровість людських суспільств, множинність локальних і універсальних, постійних і перехідних чинників, які впливають на них.

Щоправда, тут є й певна небезпека: за такого розмаїття річищ і чинників — складових історичного процесу — можна легко виокремити одне із цих русел чи гіпертрофувати його роль, залишивши в тіні інші, применшивши їхнє значення, зв'язки та взаємодії. Так уже сталося з «народницьким», «класовим», «державницьким» та «національно-визвольним під проводом ОУН—УПА» чинниками, так може статися і з «територіальним», «етнічним» чи «конфесійним» чинниками. Тут, як нині жартують, світосприймання «залежить від дози».

Отже, проблема вибору методологічного інструментарію залишається, оскільки жодна, навіть найпередовіша теорія нездатна охопити й пояснити увесь багатогранний історичний досвід. Крім того, вибір теоретичних засад залежить від позиції самих

дослідників, і ніхто не може заперечити право авторів підручників на вибір однієї чи комплексу теорій, які виявляться, на його думку, здатними надати реальну допомогу у вирішенні певної наукової проблеми.

Однак є ще одна пересторога. Сучасна історична наука стала своєрідним «ярмарком ідей», мультипарадигмальною науковою дисципліною з множинністю конкуруючих між собою парадигм історичного дослідження. Це перетворює історичне пізнання на «поле» різноманітних думок і «мовних ігор», у результаті яких історична реальність розчиняється в множинності теоретичних конструктів і ціннісних концептів, смислових і метафоричних значень. Те, що може бути продуктивним для академічної науки, стає сумнівним при написанні шкільного підручника, оскільки розмитість категорії істини в очах дитини ставить під сумнів сам професійний статус історії як навчального предмета і соціальну значимість вітчизняної історії. Отже, підручник має ознайомити з усією сукупністю реконструкцій історичного минулого, уможлививши введення минулого в контекст дискусій дня сьогоднішнього. Лише тоді підручник може представляти консолідований масив знань, який більш-менш адекватно відображає різні аспекти історичного минулого.

Відтак в історичній науці актуалізується проблема істини. Проблема ускладнюється ще й тим, що поняття наукової «істини» має співвідноситися з поняттям «правди», яке побутує в суспільній пам’яті народу й апелює до розуміння суспільної справедливості, до уявлень про можливі й бажані тенденції подальшого розвитку суспільства. Жодна інша «правда» не може спонукати людей до активної життєвої позиції, тим більше дітей з їхнім юнацьким максималізмом. Річ у тім, що в «істини» і «правди» різна онтологічна основа — «істина» апелює до об’єктивної дійсності, а «правда» — до світу суспільних відносин, створеного людьми. Тому «правда» завжди емоційно забарвлена, вона поєднує як пізнавальний, так і оцінювальний аспекти й компенсує своєю емоційною привабливістю відносність обґрунтування «істини» в процесі пізнання. Тим більше, що істинність історії відтворити майже неможливо, і не лише в силу її складності й багатоманітності, а й з причини її незавершеності й відкритості до майбутнього. А молодь схильна до пізнання «абсолютної правди», яка б стала дороговказом у житті.

Саме тому при написанні підручника доводиться користуватися двома джерелами інформації. З одного боку, це так звані емпіричні (історичні) джерела інформації, а з іншого — «позаджерельні знання», тобто комплекс теоретичних знань і система соціонормативних цінностей, які відповідають світоглядові історика. Зазначена система цінностей і є своєрідною «призмою», крізь яку історик розглядає як емпіричну джерельну інформацію, так і весь предмет дослідження загалом. Саме навколо цих «призм» і формуються наукові школи, для яких характерний: 1) пізнавальний інтерес до певної тематики історичного дослідження; 2) загальні принципи постановки й вирішення дослідницьких завдань; 3) спільність теоретичних уявлень.

Отже, коли ми висуваємо претензії до тих, хто виховує наших дітей, варто замислитися й над тим, хто ж виховує наших вихователів. Відповідь очевидна — це життя з усіма його успіхами, проблемами й недоречностями, те життя, в якому вчитель почувається соціально незахищеним, йому самому важко відповідати тій системі соціонормативних цінностей, яку він сповідує, бо життя часто-густо репрезентує йому зовсім інші параметри поведінки. Тому наша школа — і вчителі, й підручники — відповідає умовам і рівню нашого життя. Немає іншої ради, як усім гуртом удосконалювати своє сьогодення, переосмислювати своє минуле й прагнути до якогось спільного проекту в майбутньому.

Історія в часі і просторі

Виходимо з того, що минулі події суспільного розвитку назавжди залишилися позаду, і лише в тому самому минулому вони залишаться тим, чим були насправді. А сьогодні і в подальшому вони будуть описуватися і переписуватися багатократно, і щоразу з різних позицій. Взяти хоча б оповіді про події минулих війн. «Переможці» і «переможені» у них, як правило, мають різні уявлення про «історичну істину». Іншого досягти дуже важко, хоча в принципі можливо. Але коли мова йде про безпосередніх учасників війни чи їх прямих нащадків, то часто для старшого покоління це просто надлюдські можливості. Та й молоде покоління, як правило, всотує в себе емоції предків. Отже, хотілося б кому чи ні, але ми змушені виходити з того, що абсолютної тотожності між поняттями «історична реальність» і «знання реальності» немає і бути не може.

На визнанні цього факту й тримається історична наука, яка являє нам події минулого не як «універсальну історію» на всі часи, а як численні версії історії, де події минулого постійно переглядаються й знаходять інші інтерпретації. А тому й не дивно, що в конкретній ситуації нинішньої України ми часто маємо на практиці справу з локальними версіями історії, а всі спроби вийти на консолідований загальнонаціональний погляд поки що не дають очікуваних результатів. Навіть коли за цю справу береться така поважна державна установа, як Інститут національної пам'яті, що ставить перед собою завдання визначити та узаконити пантеон «національних героїв» та «національних лиходіїв». Події постпомаранчевого періоду нашої історії засвідчили, що Схід і Південь України не сприймає тих «героїв» і «лиходіїв», у ранг яких офіційно підносилися деякі досить-таки суперечливі постаті.

Залишається лише сподіватися, що «все минає, мине і це». А тим часом кожен сумлінний дослідник має самостійно, без понукання «згори», визначити свою позицію і міру своєї відповідальності за адекватну відповідь на виклик часу. Тут, очевидно, він має виходити як із сучасних загальнонаціональних інтересів народу, так і з відповідальності перед майбутніми поколіннями та пам'яттю предків, від яких ми успадкували цей світ. Ставлячи перед собою ті чи інші суспільні цілі, наші сучасники мають знати, який історичний досвід вони успадкували від своїх батьків та пращурів, а відтак – на що вони здатні в майбутньому.

За цих умов наша увага буде спрямована вже не лише на достовірність викладу «історії заради історії» – всього того, що в історії було і стало далеким від сьогоднішнього дня. Навпаки – саме нинішнє стає витоком і метою історичного пошуку щодо переосмислення минулого з погляду актуальних проблем сьогодення, а також можливого наукового прогнозування перспектив на майбутнє. Однак у цьому пошуку дослідник має зважати на «фактор часу», навіть «кризу часу», що завжди супроводжувала дослідницьку роботу істориків (принаймні, починаючи з давніх греків), а нині знайшла своє відображення в концепції «презентизму».

У тому, що існує певний порядок часу, або, точніше, порядки, які змінювалися залежно від місця і часу, не сумнівається ніхто. Сьогодні в історіософській літературі досить поширеним є розуміння історичного часу у трактуванні німецького дослідника Рейнхарта Козеллека (див.: 11). Динаміка історичного часу, доводить він, створюється напругою, що виникає між пластом набутого досвіду і горизонтом очікувань. Життя показує, що чим менше досвіду, тим більше очікувань. І навпаки – чим більше досвіду, тим обережнішим і більш відкритим стає наше очікування. Але це сучасне трактування.

В більш ранні періоди історії людської цивілізації усвідомлення фактора часу мало виняткове значення. Упорядкованість часу належить до тих основоположних аксіом мислення, які мають за своєю природою бути очевидними. Настільки самоочевидними, щоб будь-які спроби новаторів (в середні віки – єретиків) поставити під сумнів плин життя мали б відразу наштовхуватися на стіну відторгнення. Так, уже біблейські оповіді являли собою своєрідний сплав пророцтв і періодизацій, де у власних міркуваннях про

майбутнє їх творці (байдуже, віддавали вони перевагу циклічній чи лінійній перспективі) намагалися пізнати або хоч на підсвідомому рівні вловити механізм залежності між минулим і майбутнім. У V столітті Августин Блаженний використовував і популяризував модель семи часів світу, яка навіть ще в кінці XVII століття виступала як основа «універсальної історії»: початок першому віку поклав Адам, шостий вік відкриває Ісус, а оскільки цей вік відповідає шостому дню (що є також і віком старості), то він і має протягтися до кінця світу. Ось цей останній етап – одночасно і старість, і оновлення – є очікуванням відпочинку седмиці, яка й принесе вічний покій у споглядданні Бога.

Вся історія християнства аж до XVII століття є значною мірою історією очікувань, або, точніше – постійним очікуванням останньої години, з одного боку, і постійного запізнення кінця світу – з іншого. Безпосередній характер цих очікувань змінювався від ситуації до ситуації, однак вони виконували свою важливу стабілізаційну функцію: «Відсутність кінця світу надала церкві такого статусу, за якого їй – з огляду на загрозу кінця світу в будь-яку мить і у сподіванні на Друге Пришестя Христа – вдалося досягти стабільності» (12, 28). А в процесі очікування людям, між тим, відкривалася перспектива не лише покаяння, але й очищення й самовдосконалення, послуговуючись, зокрема, еллінською спадщиною Цицерона: «історія – учителька життя». Згідно з трактуванням цього мислителя, історія минулих часів виступає добіркою прикладів, за допомогою яких оратор чи проповідник повчає і наставляє свою аудиторію. Роботи Цицерона часто-густо потрапляли до монастирських бібліотек, їх широко використовували як зібрання повчальних прикладів. Отже, минуле в ранні періоди історії завжди домінує над майбутнім і дає можливість людям зробити з історичного досвіду висновки на день сьогоднішній та на більш віддалене майбутнє заради порятунку душі. Власне й у наш час в історичній свідомості традиційних спільнот минуле ставлять попереду сучасного – маючи минуле за взірець, до якого належить максимально наближатися.

Згодом світобачення з акцентом на минуле принципово змінилося, породивши нове сприйняття часу. З приходом доби гуманізму відбувся розподіл на Давні часи, Середні віки та Новий час. Замість очікування кінця світу прийшла ідея прогресу, удосконалення й прогнозованого майбутнього. Об’єктивний, лінійний, безперервний і незворотній час прогресу було покладено в основу бачення суспільства та його історії. Після Великої французької революції 1789 р. це нове, прогресивне, футуристичне сприйняття історичного часу виникало й співіснувало разом з ідеєю об’єктивного лінійного часу, що робило привабливою ідею єдиної історії людства. Плавне односпрямоване перетікання минулого в сучасне і в майбутнє забезпечувало сприйняття всесвітнього історичного процесу як єдиного цілого. Коли ця думка визріла, було започатковано нові принципи усвідомлення і відтворення універсальної історії, яка прийшла на зміну практиці безлічі локальних, не співвідносних між собою історій.

У другій половині XVIII – на початку XIX ст. виникають також базові історичні поняття нового часу, помітною рисою яких стала спрямованість у майбутнє, навіть домінування у них майбутнього. Зображення ходу прогресивного суспільного розвитку скріплювалося в цей час жорсткими причинно-наслідковими зв’язками, які дозволяли соціальним наукам пояснити минуле і викладати свою версію передбачень щодо майбутнього. Щоправда цей тип історичного мислення, розквіт якого припадав на XIX століття, привніс знецінення не лише минулого, але і сучасного: само собою розумілося, що все краще – попереду. Більше того, рівень очікувань помітно переважав над рівнем накопиченого досвіду для осмислення ситуації, а це лише посилювало абстрактний, загальний характер базових історичних понять, які не завжди могли передати своєрідність і складність поточного моменту. Але попри все – об’єктивність часу слугувала підставою для твердження про об’єктивність пізнання.

ХХ століття внесло радикальні зміни в це оптимістичне сприйняття часу і всеперемагаючого прогресу. З легкої руки фізиків-теоретиків, насамперед Альберта Ейнштейна, існуючий поза явищем «час Ньютона» втратив усякий сенс у фізиці за межами класичної механіки. Втрату категорією «часу» свого об'єктивного фізичного змісту стали ілюструвати посиланням на відоме місце з листа Ейнштейна: «Для нас, переконаних фізиків, різниця між минулим, сучасним і майбутнім є ілюзією, хоча й досить нав'язливою». Подальші уявлення про ідентичність простору і часу з погляду їх структури отримало розвиток у працях копенгагенської школи, де квантування простору-часу стало рутинною процедурою, що зробила «атоми часу» очевидністю, а перервність (дискретність) часу – важливим фізичним постулатом. Звичка розмірковувати навколо порушення усталених уявлень щодо плавної течії часу, або щодо розриву між минулим, сучасним і майбутнім – стала виходити за межі аудиторій інтелектуалів, перетворюючись в предмет масових уявлень. Найбільш показовим з погляду еволюції часу став такий висновок фізиків: замість абстрактного об'єктивного універсального часу виникло поняття суб'єктивного, власного часу спостерігача. Ідея суб'єктивного часу, що лежить в основі людської особистості, стала прямо протиставлятися об'єктивному часу світу. Зовнішній час світу почав вважатися безкінечним сучасним (одночасністю) і протиставлятися його суто внутрішній напруженості суб'єктивного часу (детальніше див.: 13).

Все це сприяло тому, щоб висунута фізиками-теоретиками ідея неперервності часу, яка перед цим не сприймалася соціальними науками серйозно, стала освоюватися істориками, соціологами й антропологами, підводячи врешті-решт до думки про існування такої фізичної величини, як «психологічний час кожного спостерігача». Положення про те, що темпоральність свідомості за своєю природою є суб'єктивною і має мало спільного з об'єктивним часом світу, – стало одним із центральних ідей феноменології Едмунда Гуссерля. Науковці звертали увагу на те, що уявлення деяких народів Океанії і Полінезії щодо часових форм принципово відрізняються від європейських – їм навіть важко уявити собі як можна вибудовувати хід подій у певній часовій послідовності (Люсьєн Леві-Брюль, Клод Леві-Стросс). Ідея про те, що час є конструктом свідомості, котрій одночасно дано минуле, сучасне і майбутнє потужно увійшла в науковий обіг і стала важливим етапом у процесі розпаду об'єктивного часу, пророкуючи сучасну понятійну революцію. В останній третині ХХ століття, коли великі фізичні відкриття міцно увійшли в шкільну програму, а дослідження «темпоральності» у соціальні науки, переворот у сприйнятті часу став незворотним. «Квантування часу» в культурі ХХ століття вщент порушило ідею зовнішнього часу, що існує поза явищем, поза спостерігачем.

Крім досягнень природничих і точних наук, на сприйняття часу вплинули й результати соціальних і гуманітарних наук. Насамперед слід відзначити, що ще на початку ХХ століття оптимістичний еволюціонізм став змінюватися песимістичними теоріями смерті цивілізацій (Освальд Шпенглер) (14). І для цього були підстави. Суспільний розвиток демонстрував не лише успіхи освіти, науки й індустріалізму, але був, одночасно, й добою підйому численних фундаменталістських течій, у тому числі й нацизму та більшовизму. ХХ століття стало не так пограниччям між двома ерами (модерної і постмодерної), як простором між безоднями двох світових воєн – з їх злочинами, масовими вбивствами й жахливою індустрією смерті. Так само й інші фактори – розпад Радянського Союзу, який історики в своїй масі не передбачали; поява демократичних сил там, де їх не сподівалися побачити; введення авторитарних режимів там, де очікували демократії – все це стало ще одним свідченням варіативності й непередбачуваності історії людства.

Можна припустити, що сучасна криза сприйняття часу набула б у Європі інших форм, якби Голокост і ГУЛАГ не порушили образ світу, виплеканий ідеалом епохи Просвітництва. Ці дві події уособлювали в собі той драматичний психологічний злам, що розірвав необхідний зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім, чим підготовив прискорення розпаду старого сприйняття часу. Так само дві події в Україні – Голодомор і Чорнобиль – стали тим психологічним зламом, який привів до думки, що «далі так жити неможливо»: ніякі світлі ідеали грядущої «загірної комуни» не можуть виправдати незчисленні жертви України. Проект революційної перебудови світу «мы рождены, чтоб сказку сделать былью» був настільки дискредитованим в особистому досвіді величезної маси людей, що в 1991 році об'єктивно постало питання радикального цивілізаційного розриву з минулим. Другою спробою подолання інерції минулого став Майдан як прояв духовного самоусвідомлення й самовиявлення нації, ще одна спроба вписатися в логіку світових процесів. Однак дискредитація гасел Майдану з боку правлячого класу України знову порушила зв'язок часів, принесла розчарування й сплеск назовні всього латентного й маргіналізованого, що залишилось з минулих часів. Об'єктивна «стріла часу» втратила свої зримі контури, а яскрава впевненість у неминучому прогресивному поступі поблякла. Це знову брутально порушило звичний порядку часу, більше того – серед певних верств населення поширилося розчарування щодо «помаранчевого міфу», а з боку Європи стала відчуватися «втома від України».

Чи не в цьому переході – від розуміння об'єктивності часу до сприйняття часу як чогось внутрішнього, не відділеного від суб'єктивних переживань людини – і полягає головна сутнісна риса тієї доби, яку ми переживаємо? Розчарування в раціональності й можливості наукового осмислення того, що відбувається, стало межувати з ідеєю «кінця історії», принаймні відсутності якоїсь зримої історичної перспективи. Реальна практика виживання поступово, але безперервно переорієнтовує розчаровані верстви населення до повсякденності й буденності життя «тут і сьогодні». Німота інтелектуалів, їх нездатність придумати нові способи пояснення суспільних зрушень, які зачіпають основи уявлень про правду і справедливість у сфері облаштування життя, посилюють розрив між набутим досвідом і здатністю його осмислити й описати, тим більше піднести до нового рівня соціальних очікувань. Тим самим з суспільного організму висотується той, описаний Козеллеком, динамізм історичного часу, що створюється напругою між пластом набутого досвіду і горизонтом очікувань. Набутий гіркий досвід і пережите розчарування призвело до більш тверезого й обережнішого ставлення щодо сприйняття потенціальних можливостей дня прийдешнього.

Історія дає нам приклади виходу з подібних ситуацій. Так, по закінченні Другої світової війни в Європі з'явилися мислителі (Люсьєн Февр, Ханна Арендт, Поль Рикер) (15; 16), які стали приділяти особливу увагу проблемі часу не стільки в контексті неперервності історичного процесу, скільки його неочікуваним розривам, зламам, лакунам. Усі вони, кожен на свій лад намагалися створити новий образ історії, відмовляючись від ідеї неперервності і поступального розвитку на користь уявленням про її перервний, зламаний поступ. Дискретність у їх роботах перетворюється чи не в головну категорію роздумів про час, а розрив стає головною подією історії. Врешті-решт, друга половина XX століття ознаменувалася усвідомленням того, що не існує ні «єдиного часу» (школа «Анналів»), ні «єдиної культури» (Клод Леві-Стросс). А звідси й висновок: підходи у ставленні до таких універсальних категорій, як минуле, сучасне і майбутнє, в різних культурах і на різних соціальних рівнях відрізняються.

Наступним етапом перетворення часу в антропологічну категорію стала ідея «чужої свідомості» – джерела шкідливих ідеологій, неврозів і ілюзій, що заважають «прогресивному розвитку суспільства». Тут спадає на думку ідея Михайла Драгоманова про «пропащий час» в історії України, котрий супроводжувався поширенням серед

українців «неістинної свідомості» іншого народу – міфологічної, релігійної, побутової, масової: «Нічого дивуватись, що за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, з його самовольним царем, з кріпацтвом, що жило без науки, – то царська самоволя заїла вольності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зернам кріпацтва, а просвіта почала на Україні рости дуже тихо, так тихо, що невеличка частина українських письменних людей розділилась і на Московщину; вільним же думкам, котрі росли вже в Європі у купі з наукою і звідти переходили й до нас, тепер поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею. А якби тепер серед українського народу з'явилася думка та заміри стати проти зросту неволі, то вже тепер вони мусіли б вдаритись не тільки об тих своїх людей, котрим вигідна була неволя людська, але й об московський уряд і військо, а то й об народ, котрий зрозумів діло так, що українці чинять зраду, коли не слухають «нашого царя» і т.д.» (17, 37). Ця позиція, висловлена М.Драгомановим перегукується з роботами Еміля Дюркгейма та Марселя Мосса, які міцно увійшли в науковий обіг. Важливим елементом у їх соціальних парадигмах стала, зокрема, ідея «чужої» - релігійної, міфологічної, примітивної свідомості, що протистоїть «науковій свідомості» самого дослідника.

Однак усі ці інновації так і не змогли кардинально змінити сприйняття суспільного поступу наприкінці XX століття, а майбутнє так і не стало уособленим образом надії. Більше того – воно почало сприйматися як джерело загрози. Суть моменту полягає в тому, що глобалізаційні процеси у світі дали новий поштовх активізації сучасних фундаменталістських рухів, характерною рисою яких стало змішування архаїки й сучасності. Своєрідним образом цього може бути таліб, озброєний ракетою «Стінгер». Фундаменталістські групи майже повсюдно вдаються до широкого застосування новітніх комунікаційних технологій. Так, наприклад, перед тим, як Аятолла Хомейні прийшов до влади в Ірані, поширювалися відеозаписи й касети із його проповідями. Другий приклад – войовничі групи індуїстів широко використовують Інтернет та електронну пошту з метою викликати «відчуття індуїстської ідентичності».

Проте традиції, до яких апелюють фундаменталісти, не дають відповіді на виклики сьогодення, не висвітлюють реальної перспективи переходу із минулого в майбутнє. А методи терору, до яких вони вдаються, свідчать про їх небажання шукати вихід для розв'язання проблем на шляху діалогу.

Отже, залишаючись вагомим сегментом нашого життя, фундаменталістські рухи продукують відчуття «закритості майбутнього» взагалі.

Фундаменталізм – явище порівняно нове – навіть наприкінці 50-х років XX ст. у великому Оксфордському словнику англійської мови була відсутня стаття про слово «фундаменталізм». До загального обігу воно увійшло вже з 60-х років. В трактуванні директора Лондонської школи економіки Ентоні Гіденса, фундаменталізм – це не те ж саме, що фанатизм або авторитаризм. Фундаменталісти вимагають повернення до засадничих писань або текстів за умови їх точного прочитання і пропонують, аби доктрини, які вводяться на підставі такого читання, впроваджувалися у соціальному, економічному і політичному житті. Фундаменталізм надає нової життєвої снаги й значущості охоронцям традиції. Більше того: «фундаменталізм – це з усіх боків замкнена традиція. Це традиція, яку захищають традиційним способом – шляхом зіставлення із ритуальною істиною – у глобалізованому світі, який дошукується причин. Тому фундаменталізмові нічого робити із контекстом переконань – релігійним чи яким іншим. Що далебі має вагу, – то це те, яким чином істину переконань захищають і обстоюють. Подібно до традиції на загал, фундаменталізм не стосується того, у що люди вірять, а того, чому вони вірять і яким чином вони це виправдовують» (18, 39-40).

Хоч би якої форми фундаменталізм не набирав – релігійної, етнічної, націоналістичної або безпосередньо політичної – до нього слід ставитися як до явища

проблематичного. Він упритул межує з насильством та є ворогом космополітичних цінностей. Фундаменталізм – дитя глобалізації, на яку він відгукується і водночас використовує, хоч початкова суть фундаменталізму, на думку Гіденса, не пов'язана зі спротивом більш традиційних культур вестернізації. Фундаменталізм може вирости на ґрунті будь-якої традиції, зокрема й західної. Він не має часу для двозначності, численних інтерпретацій або ідентичностей; його сутність – це заперечення діалогу в світі, від якого залежить лад і цілісність життя.

Підсумки

Відсутність чіткої перспективи на майбутнє, неусвідомлення того, що діється на наших очах, а що відбувається за кулісами – все це стоїть на заваді не лише осмисленню сьогодення, а й переосмисленню нашого історичного минулого. Не зв'язавши докупи «розірваний ланцюг часів» минулого, сучасного й майбутнього, ми будемо без кінця борсатись у буденщині, втрачаючи останні залишки оптимізму і бачення перспектив. І вина тут лежить не на науковцях, бо тут йдеться насамперед не так про кризу історичної науки, як про кризу реальності сьогодення і нашу здатність до її осмислення. Того самого сьогодення, яке в умовах України, впродовж 20 років незалежності представляє нашу державу як торжество простору і часу самоутвердження олігархічно-бюрократичного середовища, яке, не вдовольняючись одним сьогоденним і претендуючи на увіковічення, ініціює час від часу замовлення на кон'юнктурні переписування історії «з урахуванням поточного моменту».

Вихід, очевидно, лише в одному – історична наука і освіта мають бути полишені на науковців і освітян. Саме про це йдеться в рекомендаціях Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЕ) 1996 року щодо вивчення історії в Європі: «Історична освіта має бути вільною від політики. Історія для істориків, а не для політиків і ідеологів». Виходячи з того, що основні виклики дня грядущого на європейському континенті назрівають саме в галузі освіти і культури, Комітет міністрів Ради Європи опрацював у 2001 році «Рекомендацію Rec(2001)15 Комітету Міністрів Державам-членам з питань викладання історії в Європі в 21 столітті», де застерігається: «викладання історії не повинно перетворюватися в інструмент ідеологічних маніпуляцій».

Натомість, наголошується в документі, викладання історії має переслідувати такі завдання: виховання активних і свідомих громадян; стати вирішальним фактором у примиренні, визнанні, розумінні та взаємній довірі між народами; відігравати основну роль у розповсюдженні основних цінностей, таких як толерантність, права людини і демократія. Відповідно ставиться й завдання: розвивати в учнів критичний погляд на речі, незалежне й об'єктивне мислення; допомогти учням зрозуміти чорні плями в історії Європи і світу; осмислити злочинні ідеології та засоби щодо їх упередження. В документі зазначаються недопустимі речі – фальсифікація історичних фактів, підтасовка статистики, підробка в зображувальних засобах, виділення однієї події для виправдання чи замовчування інших, надання націоналістичного забарвлення минулому тощо.

Одночасно в документі наголошується на необхідності «вивчення всіх вимірів Європи, тобто не лише політичного, але й економічного, соціального, культурного». На наш погляд, у площині культури мислення історики мають усвідомити й те, що криза часу, яка знайшла своє відображення домінуванням суб'єктивного сприйняття часу в культурі сучасності, вимагає перегляду самої системи понять, що сформувалися колись в епоху Просвітництва з їх прогресивним, футуристичним сприйняттям історичного часу. Зрозуміло, що формування нових понять не може відбутися притьмом. Можливо, що це станеться впродовж цілої епохи, і нинішня німота науковців завершиться новим інтелектуальним вибухом, що перетворить світ. Щоправда тут є небезпека того, що

стрімкі зміни сучасності не залишать дослідникам досить часу для того, щоб подолати інтелектуальний хаос.

1. Делор Ж. Образование: необходимая утопия // http://www.diaghilev.perm.ru/g11/media/sotrud/inf1.htm
2. Зарецкий Ю. История, память, национальная идентичность // http://magasines.russ.ru/nz/2008/3/za4-pr.html
3. Лубский А. В. Альтернативные модели исторического исследования. — М., 2005.
4. Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упоряд. Н. Яковенко. — К., 2008.
5. Мицик Ю. Нове чи призабуте старе? // Дзеркало тижня. — 2009. — 7 лютого.
6. Яковенко Н. Лікнеп для професора // Дзеркало тижня. — 7 березня.
7. Моисеев Н. Н. Проблема возникновения системных свойств // Вопросы философии. — 1992. — № 11.
8. Уилсон Э. Возобновляя поиски, начатые Просвещением // Интеллект. форум. — 2001. — Вып. 5 // if.russ.ru/2001/5/20010626_gross.html
9. Бордюгов Г. А. Вместо заключения. Каждое поколение пишет свою историю // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет. — М., 1996.
10. Українських дітей перегодовують політикою // «День». − 2007. – 5 липня. - №107.
11. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – К., 2006.
12. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. – К., 2005.
13. Хапаева Д. Время собственное // http://ec-dejavu.net/t-2/Time-2.html
14. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – М., 1993.
15. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. – К., 2005.
16. Рікер П. Ідеологія та утопія. – К., 2005.
17. Драгоманів М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654-1876). – Львів, 1909.
18. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. – К., 2004.